

ISSN 2181-5291

PSIXOLOGIYA

ILMIY JURNAL

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 1, 2022

www.psixologiyabuxdu.uz

PSIXOLOGIYA

ILMIY JURNAL * НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

1-son 2022-yil. * Выпуск 1. 2022 год.

BOSH MUHARRIR – ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

BAROTOV SH. R.

Psixologiya fanlari doktori, professor.

Xalqaro Psixologiya Fanlari Akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Действительный член (академик) Международной Академии

Психологических Наук

TAHRIR HAY'ATI – РЕДАКЦИОННАЯ

КОЛЛЕГИЯ:

XAMIDOV O.X.

Buxoro davlat universiteti rektori,
iqtisodiyot fanlari doktori, professor

QAHHOROV O.S.

BuxDU ilmiy ishlar va innovatsiyalar
bo'yicha prorektori,

iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

SHOUMAROV G`.B.

(Bosh muharrir o'rinbosari)

psixologiya fanlari doktori, professor

UMAROV B.M.

(Bosh muharrir o'rinbosari)

psixologiya fanlari doktori, professor

KOZLOV V.V. (Rossiya)

psixologiya fanlari doktori, professor

MALI'X S.B.(Rossiya)

psixologiya fanlari doktori, professor

KOROBAYNIKOV I.A. (Rossiya)

Psixologiya fanlari doktori, professor

KARIMOVA V.M.

psixologiya fanlari doktori, professor

SAFOYEV N.S.

psixologiya fanlari doktori, professor

BEKMURODOV M.B.

sotsiologiya fanlari doktori, professor

KADIROV U.D.

psixologiya fanlari doktori, professor

JABBOROV A.M.

psixologiya fanlari doktori, professor

NISHONOVA Z.T.

psixologiya fanlari doktori, professor

IBODULLAYEV Z.R.

tibbiyot fanlari doktori, professor

BEGMATOV A.S.

falsafa fanlari doktori, professor

HUSEYNOVA A.A.

Falsafafanlari doktori, professor

MUXAMEDOVA D.G.

psixologiya fanlari doktori, professor

RUXIYEVA X.A.

psixologiya fanlari nomzodi, professor

BAROTOVA D.SH.

psixologiya fanlari doktori, dot.

MUHARRIRLAR – РЕДАКТОРЫ:

Usmanova M.N. – psixol.fan.nom., dot.

Muxtorov E.M. – psixol.fan.nom., dot.

Raxmatova M.M. – filologiya fanlari

bo'yicha falsafa doktori (PhD), dot.

Abzalova M.K. - filologiya fanlari

doktori, professor

TEXNIK MUHARRIRLAR – TEX.

РЕДАКТОРЫ:

Ostanov Sh.Sh, Rustamov Sh.Sh.

MAS'UL KOTIB – ОТВ.

СЕКРЕТАРЬ

Sobirova D.A. Psixologiya fanlari

bo'yicha falsafa doktori (PhD).

PSYCHOLOGY

SCIENTIFIC JOURNAL

Issue 1: 2022

EDITOR-IN-CHIEF:

BAROTOV SH. R.

Doctor of Psychology, professor, the member (academician) of International Academy of Psychological Sciences

EDITORIAL BOARD:

XAMIDOV O.X.

Doctor of Economic Sciences, Professor,
the rector of Bukhara State University
QAHHOROV O.S.

The vice rector of Bukhara State
University on Scientific and innovation
Matters, Doctor of Economic Sciences,
Docent

SHOUMAROV G.B.

(Deputy editor)

Doctor of Psychology, Professor
The assistant of the editor-in-chief
UMAROV B.M.

(Deputy editor)

Doctor of Psychology, Professor
The assistant of the editor-in-chief
KOZLOV V.V. (Russia)

Doctor of Psychology, Professor
MALIKH S.B. (Russia)

Doctor of Psychology, Professor
KOROBENNIKOV I.A. (Russia)

Doctor of Psychology, Professor
KARIMOVA V.M.

Doctor of Psychology, Professor
SAFOEV N.S.

Doctor of Psychology, Professor
BEKMURODOV M.B.

Doctor of Sociology, Professor
KADIROV U.D.

Doctor of Psychology, Professor
JABBOROV A.M.

Doctor of Psychology, Professor

NISHONOVA Z.T.

Doctor of Psychology, Professor
IBODULLAEV Z.R.

Doctor of Medical Sciences, Professor
BEGMATOV A.S.

Doctor of Philosophy, Professor
HUSEYNOVA A.A.

Doctor of Philosophy, Professor
MUXAMEDOVA D.G.

Doctor of Psychology, Professor
RUXIYEVA X.A.

Candidate of Psychology, Professor
BAROTOVA D.SH.

Doctor of Psychology, Docent

EDITORS:

Usmanova M.N. – Candidate of
Psychology, Docent

Mukhtorov E.M. – Candidate of
Psychology, Docent

Raxmatova M.M. – Doctor of
Philosophy in Philological
(PhD), Docent

Abzalova M.K. – Doctor of Philological,
Professor

TECHNICAL EDITORS:

Ostanov Sh.Sh, Rustamov Sh.Sh.

EXECUTIVE SECRETARY

Sobirova D.A. PhD of Psychology

Мундарижа/Содержание/Contents

3	Баротов Ш.Р., Исомоица Д.Қ.
	Маҳаллада оилаларга психологик хизмат кўрсатишнинг истиқболлари
	Prospects for providing psychological services to families in the neighborhood
10	Карамян М.Х.
	Человек в пространстве нравственного развития: переосмысление взглядов В.А.Токаревой
	Man in the space of moral development: Rethinking the views of V.A. Tokareva
16	Инагамова Л.У.
	Ёш раҳбарларнинг бошқарув фаолиятида стресснинг юзага келиш сабаблари ва организмга таъсири масалалари
	Causes of stress in the management of bars and their impact on the body
21	Жабборов А.М.
	Ёшларда психологик ҳимоя механизми ривожланишини белгиловчи муҳим омиллар
	Important factors determining the development of psychological defense mechanisms in young people
27	Elov Z.S.
	O'smirlik davrida shaxs xulq-atvorida kuzatiladigan reaksiyalarning psixologik ta'siri
	Psychological effects of behavioral reactions during adolescence
30	Авлеев О.У.
	Шахс камолотида социал интеллектни аниқлаш генезиси: назарий таҳлил
	The genesis of determining social intelligence in the development of the individual: a theoretical analysis
38	Усмонов Ш.А.
	Талаба ёшларнинг вербал интеллектга оид жинсий дифференциациясининг эмпирик таҳлили
	Empirical analysis of sexual differentiation of student youth on verbal intelligence
43	Усманова Э.З., Ахмедова А.Ш.
	Взаимосвязь креативности с жизнестойкостью личности у студентов
	Interrelation between creativity and personality resilience among students
49	Файзиев З.Х.
	Раҳбар шахсига хос касбий стресснинг назарий ва эмпирик талқини
	Theoretical and empirical description of professional stress of manager
54	Maqsadova M.S.
	Zamonaviy boshlang'ich sinf o'qituvchisi kasbiy tayyorgarligining psixologik xususiyatlari
	Psychological features of professional training of modern primary school teachers
58	Shukurova D.R.
	Bo'lajak tarbiyachilarda kasbiy madaniy munosabatlarni shakllantirishning pedagogik -psixologik xususiyatlari
	Pedagogical and psychological features of the formation of professional cultural relations in future educators
64	Хакимова М.Ф., Маджидова Д.А.
	Меҳрибонлик уйлари олий таълим тасарруфиди
	The orphanages are run by higher education
69	Туракулов Б.Н.
	Эмоционал интеллект ва компетентлилик тушунчаларининг таълим кластери босқичлари
	The educational cluster stages of the concepts of emotional intelligence and competence
73	Абдурахманова З.Э.
	Ёшлардаги ватанпарварлик эътиқоди, ватан туйғуси миллий бирлик шаклланишининг муҳим омилли патриотическая вера в молодежи, чувство патриотизма - важный фактор в формировании национального единства
	Patriotic belief in young people, sense of patriotism is an important factor in the formation of national unity
79	Nuralieva D.M.
	Oilalarga psixologik xizmat ko'rsatishning ijtimoiy psixologik xususiyatlari

	Social psychological characteristics of psychological services for divorced families
83	Сафаров Д.Х.
	Маркетинг психологиясида шахслараро муносабатларнинг ижтимоий-психологик жиҳатлари
	Socio-psychological aspects of interpersonal relationships in marketing psychology
89	Холиқов У.Қ.
	Шахмат ўргатиш жараёни бошлангич синф ўқувчиларнинг шахсий сифатларини шаклланишига таъсир этувчи омил сифатида
	The process of teaching chess as a factor influencing the formation of personal qualities of primary school students
94	Турсунов Л.С.
	Шахс фаровонлиги индексининг ижтимоий – психологик асослари
	Socio-psychological basis of the well-being index
97	Саломова Г.Ш.
	Межкультурная компетентность как фактор когнитивных способностей личности
	Intercultural Competence as a Factor of Personal Cognitive Abilities
100	Избуллаева Г.В.
	Дидактик асарларда ижтимоий муносабатларнинг жамият тараққиётидаги аҳамияти
	Didaktik asarlarda ijtimoiy munosabatlarning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati
106	Сагиндикова Н.Ж.
	Талабалар қизлар ўқув фаолиятига масъулият хусусиятларини факторли таҳлили
	Factor analysis of the characteristics of student responsibility for student learning
110	Якубова Г.А., Олимжонова З.Б.
	Болаларнинг психофизиологик ривожланиши
	Psychophysiological development of children
115	Алимарданова Р.Н.
	Ўзбек oilаларида ёш келин-куёв муносабатларига хос инқироз шаклланишининг ижтимоий-психологик хусусиятлари
	Socio-psychological features of the crisis in Uzbek families
119	Ражабова Ф.П.
	Хулқи оғишган вояга етмаганлар шахсининг ўзига хос индивидуал-психологик хусусиятларини эмпирик ўрганиш натижалари
	Results of an empirical study of individual psychological characteristics of juvenile delinquents
126	Djurakulova D.F.
	Ayborlik va uyat hissining ijtimoiy-psixologik jihatlari
	Socio-psychological aspects of guilt and shame
133	Элмуродов У.Ю.
	Замонавий раҳбар шахсида лидерлик қобилияти ривожланишига таъсир этувчи ижтимоий омиллар
	Social factors influencing the development of leadership skills in a modern leader
139	Xakimova I.B.
	Bo'g'cha yoshi bolalarning bilish jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari
	The peculiarities of the cognitive processes of children of kindergarten age
145	Маратов Т.Ф.
	Шахс диний идентификацияси ва диний йўналганлигининг ижтимоий-психологик жиҳатлари
	Socio-psychological aspects of a person's religious identity and religious orientation
150	Адилова Ш.Т.
	Суицид олди хулқ-атвор шаклланишига таъсир кўрсатувчи психологик сифатлар
	Psychological traits influencing the formation of pre-suicidal behavior
156	Файзуева М.Х.
	Конструктив психологик ҳимоя механизми шаклланишининг дастурий самарадорлик таҳлили
	Programmatic analysis of the formation of a constructive psychological defense mechanism
161	Xasanova S.G.
	Katta maktabgacha yoshdagi bolalardagi xavotirlanish muammosi borasida chet el olimlarining qarashlari

	<i>Views of foreign scholars on the problem of anxiety in older preschool children</i>
165	Пармонов Б.Э. <i>Мактабгача тарбия ёшидаги болаларда ахлоқий муносабатлар шаклланишининг психологик жиҳатлари</i> <i>Psychological aspects of the formation of moral relations in children of preschool age</i>
169	Баротов Х.Ш. <i>Особенности психологической помощи спортсменам</i> <i>Features of psychological assistance to athletes</i>
173	Умурзоқов Д.Х. <i>Миллий мансубликка доир тимсолларнинг ижтимоий психологик хусусиятлари</i> <i>Socio-psychological features of the symbols of national identity</i>
177	Рашианова З.Н. <i>Тадбиркорлик фаолиятининг ислом динидаги аҳамияти</i> <i>The importance of entrepreneurship in Islam</i>
181	Turoboyeva Sh.U. <i>Sanoat xodimlariga psixologik xizmat ko'rsatish mexanizmlarini takomillashtirish</i> <i>Improving the mechanisms of psychological services for industrial workers</i>
185	Шаринов А.Н. <i>Ўсмирлик даврида иродавий сифатларни ўрганиш масалалари</i> <i>Problems of studying volitional qualities in adolescence</i>
188	Эргашева С.Х. <i>Психологические аспекты управленческой деятельности в системы образования</i> <i>Psychological aspects of managerial activity in the education system</i>
194	Мажитов Ш.М. <i>Замонавий мультимедиялардан фойдаланишининг интерфаол усуллари асосида мусиқа машғулотларини ташкил этиш концепсияси</i> <i>The concept of organizing music lessons based on interactive methods of using modern multimedia</i>
200	Латинов И.М. <i>Профессиональная компетентность будущих медицинских сестер</i> <i>Psychological features of stressogenic situations in the activities of specialists in terms of prevention of professional maladaptation</i>
204	Қабуллов Қ.П. <i>Қасб танлаш мотивациясига муносабат тизимини ўрганишининг эмпирик асослари</i> <i>Empirical basis for studying the system of attitudes to career motivation</i>
208	Рузиева Д.Н. <i>Развитие лидерских компетенций у студентов</i> <i>Development of leadership competencies in students</i>
	ИЛМИЙ МУШОҲАДА
212	Амиржанова Д.З., Ибодуллаев З.Р., Ашуров З.Ш. <i>COVID-19 пандемияси даврида хавотирли-фобик бузилишлар ва сурункали инсомния</i> <i>Anxiety-phobic disorders and chronic insomnia during the COVID-19 pandemic</i>
216	Алимов Х.М. <i>Тасаввуф ва илми маърифат</i> <i>Sufism and scientific enlightenment</i>
	ИЛМГА БАҒИШЛАНГАН УМР
219	Илмга бағишланган умр - Алимбева Ш.Т.
	ХОТИРА АБАДИЙДИР
221	Қамол Хайруллаев ҳақида
223	Илм йўлини танлаган фидоий шахс <i>Рухиева Х.А., Ибодуллаева И.Н., Мухторова М.А.</i>

распространение слухов или опорочение репутации путем нарушения конфиденциальности. Исследование обнаружило отрицательную взаимосвязь между косвенной агрессией и когнитивной гибкостью, что означает, что когнитивно гибкие коммуникаторы осознают потенциальные негативные последствия таких действий и могут думать таким образом, чтобы «позволить им найти более эффективные способы решения ситуаций, которые могут агрессивные реакции менее гибких участников общения. Точно так же Мартин, Андерсон и Тватт (1998) обнаружили, что когнитивная гибкость положительно связана с аргументированностью и терпимостью к разногласиям и отрицательно связана с вербальной агрессивностью. Оба этих результата подтверждают представление о том, что когнитивно гибкие коммуникаторы могут эффективно и продуктивно обсуждать аргументы и конфликты, что позволит человеку потенциально ориентироваться в межличностном конфликте, который часто возникает из-за внутреннего культурного шока или межкультурной неразберихи в межличностных обменах. Эти результаты показывают, что когнитивная гибкость - полезный инструмент для измерения способности человека действовать в моменты межкультурного конфликта путем использования различных эффективных тактик общения.

Литература.

1. Kim Archambeau, Wim Gevers, in Heterogeneity of Function in Numerical Cognition, 2018.
2. Diamond A, Barnett WS, Thomas J, Munro S. Preschool program improves cognitive control. Science. 2013;318:1387–1388.
3. Martin, M. M., & Rubin, R. B. (1995). A new measure of cognitive flexibility. Psychological Reports, 76, 623-626.
4. Anderson, P. H., Lawton, L., Rexeisen, R. J., & Hubbard A. C. (2006). Short-term study abroad and intercultural sensitivity: A pilot study. International Journal of Intercultural Relations, 30(4), 457-469.
5. Kim, Y. Y., & Ruben, B. D. (1988). Intercultural transformation: A systems theory. In Y.Y. Kim & W.B. Gudykunst (Eds.), *Theories in Intercultural Communication* (Vol. 7), (pp. 299-321). Newbury Park, CA: Sage Publications, Inc.

Избуллаева Гулчехра Валериевна,

Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Бухоро давлат университетининг Педагогика институти Педагогика, психология ва технологик таълим кафедраси доценти

ДИДАКТИК АСАРЛАРДА ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРНИНГ ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ АҲАМИЯТИ

Аннотация: Ушбу мақолада мутафаккирларимиз томонидан баён қилинган ижтимоий муносабат ва уларнинг жамият тараққиётидаги ўрни тасвирланган. Айниқса шоҳ ўзининг атрофидаги аъёнларига ҳамда халқига қиладиган муносабати ёритилган.

Калим сўзлар: фозил, одил ҳукмдор, адолат, шафқат, меҳр-мурувват, ғамхўрлик, шоҳ, аъёнлар, халқ.

Аннотация: В данной статье описываются общественные отношения, описанные нашими мыслителями и их роль в развитии общества. В частности, подчеркивается отношение короля к своим придворным и своему народу.

Ключевые слова: благородный, справедливый правитель, справедливость, милосердие, сострадание, забота, царь, вельможи, народ.

Annotation: This article describes the social relations described by our thinkers and their role in the development of society. In particular, the king's treatment of his courtiers and his people is highlighted.

Keywords: noble, just ruler, justice, mercy, compassion, care, king, nobles, people.

Ўрта асрларда кенг аҳамият касб этган, ижтимоий муносабат бу шохнинг аъёнлари ва халқ билан муносабатидир. Шу ўринда, Фирдавсий, Абу Наср Фаробий, Юсуф Хос Ҳожиб, Низом ул-Мулк, Фариридун Аттор, Жалолиддин Румий ҳамда Муслиҳиддин Саъдий каби мутафаккирларнинг асарларида инсоннинг бахтли, саодатли бўлишини таъминлай олувчи, фозил, одил ҳукмдор ҳамда унинг фазилатлари, сарой аъёнлари ва уларнинг маънавий-ахлоқий қиёфаси, давлатни адолатли бошқариш шартлари, шунингдек, мавжуд жамиятда устувор ўринга эга бўлган ахлоқий меъёрлар хусусида сўз юритилади.

Жумладан, Саъдийнинг «Гулистон» асарининг биринчи «Подшоҳлар одати баёни» бобида ҳукмронга таъриф келтирилади. Ҳукмдор ҳам оддий инсон саналади, у ҳам шахсий манфаатлари йўлида ҳаракат қилиш ҳуқуқига эга, бироқ зиммасига юкланган ижтимоий вазифага кўра, у эл-юрт манфаатини шахсий манфаатларидан юқори қўйиши шарт. Ҳукмдор, энг аввало, юрт тинчлиги ва халқ фаровонлигини таъминлаш йўлида сабот билан курашсагина жамият тараққий этади. У юрт подшоҳларга қарата донишмандлар тилидан: «Ҳар кимки ғазабин ичига ютар, у гуноҳ қилганнинг гуноҳин ютар», «Фитна қўзғатувчи ростдан, маслаҳатли ёлғон яхши» [6; 29] ва яна «Бойлик молда эмас, камолда, ақл ёшда эмас, бошдадир» [6; 27] – деган ҳикматларни келтириб ўтади.

Муслиҳиддин Саъдий подшоҳларнинг юксак инсоний сифатларга эга бўлишларини орзу қилади. Элу юрт ҳукмдори сифатида эътироф этилган инсон қуйидаги фазилатларни ўз қиёфасида намоён эта олиши мақсадга мувофиқдир: адолатли, тadbирли, ғайратли, шижоатли, фаҳм-фаросатли, билимдон, доно, зийрак, олийжаноб, саховатли, жасур, мард ҳамда фуқароларига нисбатан ғамхўр бўлиш, шунингдек, дўст билан душманнинг фарқига бора олиш. Муайян мамлакат фуқароларига етакчилик, бошчилик қилаётган подшоҳларнинг юқорида қайд этилган фазилатлар эгаси бўлишлари ҳаётий заруриятлигини таъкидлайди. Подшоҳларга мол-дунёнинг ўткинчи эканлиги унга кўнгил қўймаслик борасида, Фаридун қасрининг пештоқида ёзилган:

Бу жаҳон ҳеч кимга қолмас, биродар,
Дилингни Тангрига топширсанг етар.
Таянч деб билмагил бу дунё молин,
Кўпларни ўстириб, берди заволин.
Жон берар экансан, фарқи йўқ сира,

Тахтда ўласанми ё тупроқ узра [6; 21] – деб келтиради. Аллома молу-давлатнинг ўткинчи эканлиги борасида Нўширавонга аҷам мулкидан бир қаландарсимон киши тилидан қилинган насиҳатини ҳам келтиради. Унга кўра, қаландар: «Аё шох Нўширавон, отангга вафо қилганида бу бахт, қачон сенга теккай эди тожу тахт. Сен олтинни хасис шох Қорунча йиғсанг ҳам битар, лекин қолур хайринг-у, ўзгасин ер ютар» [6; 132], – дейди. Демак, қаландар тилидан Нўширавонга тожу тахт қўлига тегдими уни мурувватнинг муҳим шартин хайрли иш ва хайру-эҳсон билан бошқариш лозимлиги борасида насиҳат қилинади.

Асарда давлат равнақи, фуқароларнинг тинчлиги ва уларнинг тотувлиги шохларнинг шафқатли давлат бошқарувига боғлиқдир, дейилади. Масалан: «Заиф фуқарога шафқат этсанг, кучли душмандан заҳмат кўрмайсан» [6; 35]. Ёмонларга шафқат қилиш – яхшиларга зулмдир, золимлар зулмини авф этиш – фақир-фуқарони эзишдир [6; 127]. Саъдий ўз асарларида мурувват ва шафқат борасида кўпгина ҳикояларни ҳам келтириб ўтади. Масалан, Искандари Румийдан келтирилган ҳикояни ҳам кузатиш мумкин. Искандари Румийдан сўрадилар: «Ғарбу шарқдаги мамлакатларни нима билан сабот этдинг?» Искандар деди: «Забт этган мамлакатим фуқароларига озор бермадим ва подшоҳларининг номларини фақат яхшилик билан ёд этдим» [6; 55]. Ҳикояда, Искандарнинг шафқати халққа зулм қилмаслик ва улугларни қадрлаш каби тасвирланган. Шафқатли ва мурувватли шохга эса халқ ишонади ва унга эргашади, давлатни бошқаришда оқибати хайрли бўлади. Чунки аллома «оқибати вой бўладиган шох бўлишдан келажаги порлоқ гадо бўлган яхши» [6; 142], – дейди.

Бундан ташқари, Саъдий ўз асарларида Фирдавсийнинг «Шохнома»сидан кўплаб мисоллар келтиради. У одил подшоҳ, вазир, донишмандлар тилидан шогирдларига ҳикматли сўзларини етказди. Масалан: Мусибатга гирифтор бўлмаган одам тинчлик-саломатликнинг қадрига етмайди [6; 20], – дейди. Подшоҳларнинг бахиллигини қоралаб, «ўнта дарвеш бир гиламда ухлайди, аммо икки подшоҳ бир ўлкага сиғмайди» [6; 23] ва яна «лашқарга маош тўлашга бахиллик қилган подшоҳ учун лашқари ҳеч маҳал жонбозлик қилмаган» [6; 35], – дейди. Саъдий халқнинг шох билан муносабатини ярим чин, ярим ҳажв шаклида тасвирлаб:

Султоннинг раъйига қарши сўз айтмоқ,

Ўз юрак қонингга қўл ювмоқ, демак.

Кундузни подшоҳ кеча деб айтса,

Хай-хай, ана Хулкар демаклик керак [6; 52], – дейди. Мутафаккир бу фикр орқали бир тарафдан халқни султон зулмидан асраса, бир тарафдан султоннинг халққа кўрсатаётган ўринсиз зулмини қоралайди.

Азизиддин Насафий ҳам саховатпешаликни улуғлаб, зулмкорликни қоралайди: «Кимки ҳамиша одамларга фароғат тиласа ва одамлар учун фароғат келтирса, ўша саховатли қалб эгасидир. Бундай одам ҳеч кимдан хизматини дариг тутмайди, тили, қўли, моли билан ўзгалар ёрдамига шошилади. Ҳамма вақт одамларни қийнашни одат қилган, одамларга азоб-у зулмни раво кўрувчи, тили, қўли билан озор берувчилар қалби нуқсонли одамлардир [4; 142], – дейди.

Саъдий «азиз дўстим, подшоҳга хизмат қилишнинг икки жиҳати бор: бири – нон топиш умиди, иккинчиси – жондан жудо бўлиш кўркуви» [6; 37] – деб таъкидлайди. ва яна, «тўрт одам тўрт одамдан ўлгудай кўрқади: қароқчи-султондан, ўғри – посбондан, қаллоб – чақимчидан ва фоҳиша – миршабдан», – деб келтиради. «Уч шахс: жафокор шоҳ, ҳаёсиз ва тарозуда алдоқчи кишилар устидан ғийбат раводир» [6; 234], – дейди.

«Бўстон»нинг биринчи «Мамлакатни идора қилиш тадбири, одиллик ҳамда тўғри фикрлаш ҳақида» бобида Нўширавон Хурмузга, Хусрав Шеруяга, Шопурнинг Хусравга, йилқичининг Дорога, оқилнинг Туклага ва Шом шоҳига берган маслаҳатлари, насиҳатлари келтирилган. Шу ўринда, Шопурнинг Хусравга давлат бошқаруви борасида [6; 149] берган насиҳатида: фитнагарни ҳайдаши, хиёнаткорни текшириш лозимлиги, шоҳнинг ғазабли ҳамда мурувватли бўлиш лозимлиги, саҳий, хушхулкли бўлиши, ўзидан кейин яхши ва тирик ном қолдириш учун ҳовуз, қўл, кўприк ва қарвонсарой қуриб қордириши, улуғларни унутмаслиги, ғаразгўй сўзига қулоқ солмаслиги, кечиримли, сабрли бўлиши каби хусусиятлар келтирилади.

Асарда оқил тилидан шоҳга фитнагар, хиёнатчи, ғаразгўйларни қўллаб қувватламаслик, мудом эл ғамини емоқ, заифларга жабр кўрсатмаслик, улуғларга эргашиб, насиҳат ва ўғитларига қулоқ тутиб давлатни бошқармоқ ҳақида фикр юритилади. Аллома шоҳларнинг давлат бошқарувида кучли таъсир кўрсатадиган кишилар ҳақида ҳам фикр билдириб: «Икки кимсани сақла, шоҳи жаҳон! Бири оқилу ул бири паҳлавон [6; 185], – дейди.

Кейинги ҳикояда XI асрнинг иккинчи ярмида ҳукм сурган Шероз отабекилардан бири Тукланинг [6; 163] оқилга: ҳаётим беҳуда ўтмоқда, кўнглим хилватда ибодат истайди, – деган тилагига, оқил: сенинг ибодатинг бу ўзи халққа хизмат қилиш ва дили поклик, хуш хулқлик, огоҳлик, садоқат ва ирода билан халқни бошқаришдир, – деб жавоб келтирилган. Ушбу ҳикоя орқали халққа хизмат қилиш ва адолат билан халқни бошқариш тоат-ибодатдан афзаллиги оқил томонидан насиҳат қилинмоқда.

Носириддин Тусийнинг «Ахлоқи Носирий» асарида ҳам раиятни адолат, фазилат ва ҳикмат қонунлари асосида идора этмоқ лозимлиги таъкидланади. Бадан – табиатларнинг, табиатлар – нафснинг, нафс – ақлнинг соясида мустаҳкамлангани каби, шаҳарларнинг мустаҳкамлиги шоҳга, шоҳнинг мустаҳкам сиёсатига, сиёсатнинг мустаҳкамлиги эса ҳикматга боғлиқдир [9; 120], – дейилади.

Тусий подшоҳнинг шаҳарда татбиқ этилган ижтимоий муносабат ўз қондасида бўлса, адолат қонунларига риоя этилса, тартиб-интозим ўрнатилади, ҳар нарса камолга тўғри ривожланар. Лекин агар ижтимоий муносабат ноқис бўлса, шариатга тўғри келмаса, қонунлар да адолатсизликка йўл берила бошланар, шундай вақтда адолатсизлик ўзига йўл топади, ўлканинг гўзаллиги кетади, чиркинликлар, фитна-фасодлар бош кўтарар, инсоф-мурувват орадан йўқолади, муҳаббат нафрат билан эваз олинади [9; 128], – дейди.

«Керакки шоҳ кўмак учун мурожаат этганларни кўр-кўрона қайтармай, жанжал кўзғатувчи, сотқин одамларнинг айтганларига тасдиғини топмасдан ишонишга, умид ва кўркув эшикларини жамоатнинг юзига ёпмасдан, душманларни даф этишда, ёлларнинг омон-эсонлигини таъмин этишда, сарҳадларни кўриқлашда, соқчиларнинг хушёр, эътиборли қолишида, шижоат соҳибларини ҳурмат қилишда эътиборсизлик кўрсатмасин; олимлар билан, ўтириб-туриши, фазилат соҳиблари билан қалин алоқа сақлаши керакдир» [9; 188]. Ўз нафсининг олдини олиши, шон-шухрат, қудрат-шафкатга боғланмаслик, бир онда бўлсин ўлка ҳақида фикрлашмоқни, ишларини тартибга солмоқни унутмаслик керакдир, чунки шоҳнинг ўлкани муҳофаза этмоқ ҳақидаги тадбирлари буюк қўшинларнинг қувватидан жуда кучли бўлади ва ҳуллас олим «ўз ўлкасини сақламоқ, бошқаларнинг тупроқларини забт этмоқ кўп

қийин масаладир, дунёнинг пойдевори шундай курилгандирки, озуқа эҳтиёти, ўрда ва қўшин сақламасдан, хазинага эътибор қилмасдан, тасодифий бадбахт ҳодисаларни назарга олмасдан, ҳаракат қилмасдан, санъат, касб, ободлик ва бу каби ишларга маблағ сарф этмасдан яшаб бўлмас» [9; 188], – дейди.

Асарда «Энг тўғри усул турли хил одамлар билан хайрли суҳбат этмоқдир. Чунки ҳар одамнинг ўз юрак дўсти бўлади ва ўз юрагида бўлган сўзларини бутун таг-туғи билан унга айтар, озгина суҳбат этганда, боши суҳбатга қизиганда, ўрни келганда юракдагилар ҳам тилга келади, сирлар зоҳирга чиқар. Лекин бутун эшитилганлар қайта-қайта бирма-бир солиштирилиб турли хил шакллар таҳлил этилиб текширилмагунча бир тарафлама натижа чиқарилмаслик керакдир» [9; 190], – дейилади.

Тусий «Ахлоқи Носирий» асарида подшоҳлик муносабати борасида Искандардан қатор ҳикояларни келтирган. Жумладан, Искандарни айблаган девонага жазо беришини кутган аъёнларга нисбатан Искандар: «Бундай этмоқ ақлли иш бўлмас, жазодан сўнгра нафрати жуда ҳам ортар, айбларимни ўрганиб мени фош қилади ва шарманда этади, бундайлик билан, мен унинг тили узунлигига сабаб бўлиб, халқ унинг ҳақиқа афв сўраб келишига имкон яратаман» [9; 123], – дейди. Яна бир кун қочқин исёнчига нисбатан Искандарнинг надимларидан бири: «Мен сенинг ўрнингга бўлсайдим, уни ўлдирардим», – деса, Искандар унга: «Мен шунда сен бўлмаганим учун уни ўлдирмайман» [9; 142], – дебди.

Дидактик асарларда шоҳларга нисбатан «адолат» каби хислат таърифи кетганда Нўширавон образи ҳам гавдаланади. Нўширавон образи адолатли подшоҳ, халқини ёвуз кишилардан сақловчи ҳукмдор, донишманд киши ҳамда давлат ишлари билан биргаликда санъат ва маърифатга кучли меҳр билан қаровчи инсон сифатида таърифланган. Унинг шахси қуйидаги манбаларда ўз аксини топган. Жумладан, бу образ машҳур ҳинд масали «Калила ва Димна», Низомулмулкнинг «Сиёсатнома», Носир Хусравнинг «Саодатнома», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони лугатит турк», Кайковуснинг «Қобуснома», Фаридуддин Атторнинг «Йилоҳийнома», Жалолиддин Румийнинг «Маснавийи маънавий», Саъдий Шерозийнинг «Ғулистон» ва «Бўстон», Муҳаммад Авфийнинг «Жомеъ ул-хикоят», Бурҳониддин Рабғузийнинг «Қисаси Рабғузӣ», Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб», «Вақфия», Пошоҳжанин «Мифтоҳ ул-адл» ва кўпгина бошқа асарларда келтирилган.

Нўширавони одил образи Шарқ алломалари, мутафаккирлари томонидан яратилган дидактик асарларда ўз ифодасини топган. Нўширавон – асл исми Хисрав I, лақаби Анушервондир. Анушервон сўзининг маъноси «абдий руҳ эгаси, ўлмас руҳ эгаси» ҳисобланади. У Сосонийлар сулоласига мансуб бўлган Эрон подшоҳи. Анушервон отаси Қубод жорий қилган давлатни бошқариш, идора қилиш усули, солиқ тизими ҳамда ҳарбий соҳаларда жиддий ислохотлар ўтказган, мамлакатни раиятпарварлик билан бошқарган. Анушервон шаҳар ва қишлоқларни обод этиш, кўҳна қадриятларни тиклашга алоҳида эътибор қаратган, унинг даврида зардуштийлик ривожланган, ўзаро урушларга узил-кесил барҳам берилган. Анушервоннинг адолатлилиги, маърифатпарварлиги халқ орасида кенг ёйилган, ҳатто халқ оғзаки ижодида, ёзма манбаларда Анушервон ҳақида қиссалар тўқилган.

Биринчилардан бўлиб дидактик асарлар қаторида Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида Нўширавон ҳақидаги тарихий далил келтирилган. Асарда «Барзўйнинг Ҳиндистондан «Калила ва Димна»ни келтиргани» ҳикоясида айтилишича, Нўширавон бундан 1800 йиллар илгари яратилган «Калила ва Димна» китобининг таърифини эшитиб Барзўя деган табибни юбориб, китобни олдирган ва дарий (форсий) тилига таржима қилдириб, паҳлавий (ўрта форс) тилида шарҳ эттирганлиги ҳамда ушбу китоб асрлар давомида араб тилига ўгирилган, форсий-дарий тилига қайта кўчирилишига фармон берилгани айтиб ўтилган. «Ҳукм сурганда ҳам араб алфози, у бўлди паҳлавий тилин мумтози» [7; 583-587] – дейилади «Шоҳнома»да. Шундан ҳам билиб олиш мумкинки, Нўширавон давлат бошқарувида маърифий, маданий соҳаларга жуда катта эътибор қаратган.

Панднома асар сифатида танилган «Қобуснома»да ҳам Анушервон ҳақида алоҳида ўрни бор. Китобнинг саккизинчи боби «Анушервон пандларин ёд олмоқ зикрида» [3; 57] деб номланади. Ушбу бобда Анушервони одилнинг 33 та панди келтирилган: бу насиҳатлар узоқ умр кўрган ва катта ҳаётий тажриба соҳиби бўлган донишманд бир инсоннинг тарбия мактаби, ҳаёт мазмуни, ақл маҳсули гўзал ва сермазмун ҳикматлари орқали баён этилган.

Нўширавон образининг кейинги манбаларидан бири Муҳаммад Авфийнинг «Жомеъ ул-хикоят»идир. Яздигурд, Баҳром, Хисрав Парвез, Анушервон каби Ажам шоҳлари, Афлотун,

Арасту, Букрот каби юнон ҳақимлари, Искандар, Ҳотами Той ва Мажнун каби ўнлаб анъанавий образлар Муҳаммад Авфий ҳикоятларининг бош қаҳрамонларидир. Муҳаммад Авфий ўз асарида Нўширавон образини турли ҳикоятларда турлича акс эттирган. Улардан «Мўнадўз ва Нўширавон» [1; 182] номли ҳикоятга назар ташлайдиган бўлсак, ҳикоятда Шайх Абул Мавид деган қаҳрамон тилидан пайғамбаримизнинг «Одил шоҳлар онадан одил бўлиб туғиладилар», – деган ҳадиси келтирилади ва шарҳланади. Бу ҳадисни эшитган султон шундай дейди: – Шубҳасиз Муҳаммад (с.а.в.) сўзининг бу ҳадисини Нўширавоннинг охири ҳукмронлик йилига монанд қилиб айтган. Зероки, Нўширавон ўз ҳукмронлигининг охири даврларида адолатга мойил эканлигини ошкор қилган эди. Аммо Нўширавон ўзининг дастлабки ҳукмронлик даврида шундай золим эдики, Ажам шоҳлари орасида ҳеч ким унчалик ситамкор бўла олмаган эди. Унинг бундай адолатли бўлишига бир қўшниси сабабчи бўлди», – деб бир воқеани айтиб беради. Бу ҳикоятда ҳикоя ичида ҳикоя келтирилган. Ички ҳикояда Нўширавоннинг адолат йўлига киришига сабаб бўлган воқеа, яъни яхши фазилатларга эга бўлган қўшниси билан бўлиб ўтган воқеа ҳикоя қилинади. Унда Нўширавон қўшнисининг мурувват, қўли очиклик, сермулоҳазалик ҳамда ҳиммати баландлик хислатларини эшитиб уни синамоқчи бўлади. Қўшниси унга билимда, мурувватда, сабрда ҳамда хотамтойликда намуна бўлади, буни кўрган Нўширавон кўзига ёш олиб, ҳукмронлиги даврида йўл қўйган хотоларини тушунади ва энди ҳаётининг қолган қисмини шу хислатлар билан ўтказишга қарор қилади.

Нўширавоннинг одиллиги ва олий ҳимматлиги мадҳини «Қисаси Рабғузий»да келтирилган бир ҳикояда ҳам кузатиш мумкин. Бир киши, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламдан айтилишича, одил подшоҳ жасадини тупроқ чиритмас. Халифа Маъмун айтди: «Пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳадисларига ҳеч шак келтирмасман, лекин Нўширавоннинг жасадини очаман, негаки Нўширавон одилликнинг тимсоли эрур», – деб Нўширавоннинг хилхонасига борди. Мадойин шаҳрида хилхонани очдиким, Нўширавон ухлагандек ётган экан. Қўлида учта узук, узукларга насихат битилган: дўст ва душманни фарқлагин; ҳар ишни донишмандлар билан кенгашмай, бошлама, киришма; раиятнинг риоясини ташламагин. Бош томонига лавҳ ёзилган: «Ҳар киши тиларким мулки кўпайишин, ўз даврида олимларни дўст тутсин»[8; 106].

Шу ўринда Нўширавоннинг донишманд инсонларни ўзига қанчалик дўст тутишини Ш.Шомухамедов томонидан таржима қилинган Авфийнинг «Нодир ҳикоялар»ида келтирилган қатор ҳикоялар орқали билиш мумкин. Айниқса, Анушервон ва унинг донишманд вазири Бузругмехр ўртасидаги суҳбат борасида қатор ҳикоялар келтирилган. Бир ҳикоятда, Анушервоннинг «Эй, ҳақим, дунёда энг яхши нарса нима?» деган саволига, Бузругмехр: «Ўлим, аёл ва эҳтиёж» деб, ҳар бирини моҳиятини шоҳга тушунтиради. Бу ерда, Анушервоннинг доно вазирининг қанчалик билимли эканлиги кўрсатиб берилган. Кейинги ҳикоятда Анушервонни ақлли, фаросатли, ҳар бир гапини ўйлаб, мазмунини тушунган ҳолда гапирувчи ҳукмдор сифатида акс эттиради. Яна бир ҳикояда, Анушервон ҳукмронлиги даврида икки дарвеш унинг саройига келибди ва улардан бири баланд товуш билан «Ёвузлик кўрмайин десанг, ёвузлик қилма», - дебди». Иккинчиси: «Яхшилиқ қилган киши ҳамиша яхшилиқ кўргай!» – дебди.

Анушервон амири билан биринчисига минг диноҳ, иккинчисига икки минг диноҳ беришибди. Бу ҳолни кўрган мулозим ва надимлар подшоҳдан: «Иккаласининг ҳам сўзи бир маънони ифодалайди-ку, нега икки хил мукофот бердинг?», – деб сўрашибди. Анушервон шундай жавоб берибди: – Бири ёмонликни мадҳ этди, иккинчиси яхшилиқни. Яхшилар билан дўст-у ҳамсуҳбат бўлишдан яхши ва ёмонлар билан ҳамтовоқ бўлишдан ёмон иш борми дунёда [2]. Кўриниб турганидек, бу ҳикоятда Анушервон донишманд ҳукмдор сифатида акс эттирилган.

«Жавоме ул ҳикоят» асарида келтирилган кейинги ҳикоят Низомулмулкнинг «Сиёсатнома» ва Фаридиддин Атторнинг «Илоҳийнома» [5; 327] асарида ҳам учрайди. «Нўширавони одил ва кекса боғбон» ҳикоятида Анушервон ва кекса бир киши ўртасида бўлиб ўтган суҳбат ҳикоя қилинади. Бунда кекса донишманднинг ҳозиржавоблиги, зукколиги ва узокни кўзлай олиши шоҳни ҳайратга солади. Кекса кишининг ибратли сўзларини эшитиб унга мукофот тақдим этганлиги ҳақида сўз юритилади. Бундан ташқари, асарда Анушервон гуноҳкор амирнинг ўрнига унинг вазирини жазолаганлиги ҳақидаги воқеа тилга олинади. Бунда бир амир гуноҳ иш қилиб жазодан қочади, шоҳ бу жазони вазирга беради. Ҳамма ҳайратланиб шоҳдан сабабини сўраганда, «У амирни тавсия қилган шу вазирдир» деб жавоб беради. Демак, бу воқеадан хулоса қилиш мумкинки, давлат бошлиғининг тўғри йўл тутишида зулм ёки адолат

қилишида вазирларнинг хатти-ҳаракатлари, маслаҳатлари муҳим аҳамиятга эга, эканлигини, яъни бу ҳикоятда муаллиф Анушервон орқали золим, ақлсиз вазирларга танбеҳ бермоқчи бўлади.

Машҳур форс-тожик шоири, адиби ва мутафаккири Муслиҳиддин Саъдий Шерозийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарлари ҳам Нўширавон образининг бизгача етиб келишида маҳим манба сифатида хизмат қилади. Асардаги учта ҳикоят Нўширавони одилга бағишланган. Улар йигирманчи, ўттиз ва ўттиз биринчи ҳикоятлардир. Жумладан, йигирманчи ҳикоятда Нўширавони одилнинг овга чиқиши ва у ерда туз билан боғлиқ ҳикоят келтирилади. Бу ҳикоятда Нўширавон образи ўз атрофидаги мулозимларини тўғри йўлга бошлаганлиги ҳақида сўз юритилади. Ҳикоятда «Тузни баҳосини тўлаб олиб кел, токи текинга олиш одат қаторига кириб қишлоқ харобаликка юз тутмасин» [6; 43], – деган жумлалар бор. Саъдий ҳикояти якунида хулоса сифатида қуйидаги қитъа келтирилади:

Фуқаронинг боғчасидан султон узса бир олма,

Навқарлари қўпоради дарахтларнинг илдизин.

Зўрлик билан бешта тухум ола қолса подшоҳ,

Асарлари сихга тортар товуқлардан беш юзин [6; 43]. Аллома ушбу ҳикоя орқали инсонийлик ҳамда саҳийлик сифатларига эга бўлиш шахс камолотининг даражасини кўрсатувчи энг юқори мезонлар эканлигини баён этади. Кейинги ўттизчи ҳамда ўттиз биринчи ҳикоятларда эса Нўширавоннинг вазири Бузругмеҳрнинг донолиги, оқиллиги мадҳ этилади.

Асарда Нўширавоннинг Ҳурмузга насиҳатлари келтирилади. Унга кўра, жаҳондан кетар пайти Нўширавон, ушбу сўзларни Ҳурмузга баён этган экан:

Ҳамиша ғариблар дилин овлагил,

Сен ўз роҳатинг кўзлаган бўлмагил...

Дарахт бўлса шоҳ, халқ илдиз эрур,

Бил, ўғлим, томир-ла дарахт улғаюр.

Элинг қалбин оғритма, берма зарар,

Қурур илдизинг ранжиса эл агар [6; 148]. Ушбу насиҳатда Нўширавоннинг адолат соҳиби, халқни улуғлаши ва халқ дардида яшайдиган шоҳ эканлиги англашилади. Аммо шуниси ҳам аниқки, ҳар бир мутафаккир ўз даврининг талабидан келиб чиқиб, масалага ёндашади, ўз кузатишлари, эътиқоди, ижтимоий қарашлари тақозосига кўра фикр-мулоҳаза баён этади, адолат ва одил ҳукмдор масаласини ҳал қилади. Нўширавон ҳақида ёритилган ҳикоятлар қайта-қайта ишланиб, тилдан тилга, китобдан китобга ўтиб одиллик рамзи сифатида талқин этилган. Шарқнинг кўпдан кўп адиблари ўзларининг асарларида Нўширавонни адолат тимсоли сифатида мадҳ этганлар.

Алломалар томонидан изоҳлари келтирилган ижтимоий муносабатларда, инсон шахсининг олийжаноб, инсонпарвар, илмли, маърифатли, адолатпарвар, саховатли ва шунга ўхшаш кўпгина хислатлари улуғланиб, шу билан бирга бепарволик, илмсизлик, жоҳиллик, очкўзлик каби салбий хислатлари қораланган. Бундан ташқари шоҳ, давлат бошлиғи ва унинг қўл остилари билан муносабати қоидалари изоҳланган.

Дидактик асарларда баён қилинган ижтимоий муносабатлар узлуксиз маънавий тарбия концепциясининг тарбияланувчилар билан бирга тарбиячиларнинг ҳам билими ва малакасини мунтазам ошириб боришда, маънавий тарбияни шакллантиришда оила, маҳалла ва таълим муассасалари, шунингдек, бошқа ижтимоий тузилмалар ўртасида самарали ҳамкорлик механизмини йўлга қўйишда, маънавий тарбиянинг тадрижий ривожланиш ва узлуксизлик тамойилларига асосланишга хизмат қилади.

Адабиётлар.

1. Авфий Муҳаммад. Рашкчи эрни жазолаган хотин. Форс тилидан И. Низомиддинов ва Т. Файзиев таржимаси. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт матбаа-ижодий уйи. 2012 – 252 б. 182 – б.
2. Кайковус. Қобуснома; форсчадан Муҳаммад Ризо Огаҳий тарж.; нашрга тайёрловчилар. С. Долимов, У. Долимов. – Т.: «O'qituvchi», 2011. – 208 б. 57-бет.
3. Комил инсон ҳақида тўрт рисола. – Т.: «Маънавият», 1997, 142 б.
4. Нишопурий, Шайх Фаридиддин Аттор Достонлар. – Т.: Tamaddun, 2012 – 327-б.
5. Саъдий. Гулистон. Бўстон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги н.-м. ижодий уйи, 2013. – 29 б.